

Л. Г. Іванова (Київ)

Роль інтелігенції України у формуванні етносоціальної свідомості у 30-ті — 40-ві роки XIX ст.

В повідомленні розкривається один з етапів становлення української нації, зокрема приділена головна увага такому важливому феномену даного процесу, як суспільна, національна свідомість. Висвітлюється утвердження етносоціальної свідомості через етнографічну, літературну та історико-наукову діяльність прогресивної української інтелігенції.

Процес формування нації для більшості європейських народів супроводжувався пробудженням «національного життя і національних рухів», боротьбою «проти всякого національного гніту», створенням національних держав¹. За визначенням В. І. Леніна, національний рух мав прогресивний характер, оскільки втягував нові маси людей до «економічного й політичного життя»², піднімав їх на боротьбу «за політичну свободу взагалі і за права національності зокрема»³.

Особливе значення в національно-визвольному русі належить такому історичному феномену, як національна свідомість окремої особи, групи населення чи суспільства. Вона знаходить відображення, за визначенням академіка Ю. В. Бромлея, в об'єктивних масових формах свідомості: мові, народній творчості, нормах моралі та права, науковій літературі. Реалізація суспільної (як і національної) свідомості відбувається в мисленні окремих людей, тобто втілюється в концентрованій формі певної частини суспільства з найбільш високим рівнем національної свідомості⁴.

Цей процес мав загальний характер, об'єктивно поширювався на всі народи. Водночас слід враховувати окремі особливості певного регіону. Зокрема, його специфіка на Україні пов'язана, передусім, з темпами формування капіталістичного укладу в народному господарстві, інтенсивністю консолідації національної інтелігенції, яка почала повертатися до витоків народної культури і перетворюватись в інтелектуальну еліту. Кінець 20-х — 40-і роки XIX ст. на Україні, як і в Росії, варто, очевидно, розглядати як своєрідний проміжний період між двома етапами розвитку національної свідомості.

Особливістю національно-визвольного руху у досліджуваний період «було його зростання на основі дворянських культурних традицій. Саме прогресивна частина дворянства в даний історичний період відігравала активну роль у формуванні національної свідомості»⁵. Друга особливість полягала в тому, що конституювання української нації відбувалось у складі багатонаціональних держав за відсутності власної державності та в умовах політичного, національного і соціально-економіч-

¹ Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне зібр. творів.— Т. 24.— С. 121.

² Див.: Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економизм» // Там же.— Т. 30.— С. 85.

³ Див.: Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Там же.— Т. 25.— С. 251.

⁴ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 177.

⁵ Фрейдзон В. И. Некоторые черты формирования наций в Австрийской империи // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе.— М., 1981.— С. 31.

ного гноблення народних мас з боку феодально-кріпосницької Росії. Внаслідок цього на українських землях боротьба за національний розвиток та зміцнення національної культури зливалася з боротьбою проти соціального гноблення та феодального ладу.

Водночас певний вплив на політичний світогляд передових представників інтелігенції України справляли ідеї польського та російського визвольного руху, зокрема декабристів, Товариства об'єднаних слов'ян, Союзу польського народу, щодо шляхів розв'язання національних проблем та майбутнього державного ладу. Так, члени Товариства об'єднаних слов'ян, висуваючи ідею федеративної форми державного утворення, вважали одним з першочергових завдань суспільства знищення існуючої національної ворожнечі й нетерпимості⁶.

Антикріпосницька спрямованість творів декабристів визначила характер та новий напрям у літературі, розвитку історичної науки та суспільно-політичної думки передової дворянської інтелігенції, а пізніше — представників різночинства.

В другій чверті XIX ст. — період жорстокої реакції після придушення повстання декабристів — історична наука і література відіграли значну ідеологічну роль в політичному та суспільному житті Російської імперії. Для більшості народів, що переживали процес формування нації в умовах відсутності політичного суверенітету, література, історична наука, фольклор відігравали важливу роль у справі збереження й розвитку національної свідомості. У вітчизняній історії представники інтелектуального середовища шукали відповідь на злободенні політичні питання, прагнули визначити перспективу, знайти пояснення подій сьогодення і майбутнього.

В 30-ті роки якісно новим напрямом у літературі й історичній науці на Україні стало звернення вчених до героїчного минулого народних мас, до епосу, козацьких літописів. Дослідження усних народних історичних пам'яток, з одного боку, зумовлювалося реальним розвитком етносоціальних процесів, з іншого, — дедалі глибшим проникненням антикріпосницьких настроїв у суспільне середовище. Отже, етнокультурний процес був тісно взаємозв'язаний з соціальними основами визвольного руху.

Діяльність передової інтелігенції на Україні поширювалася на кілька сфер культурного та наукового життя краю — літературу, історію, етнографію, мовознавство. Це зумовлювало тісний взаємозв'язок її представників у творчій, пошуковій та науковій роботі. Дослідження на історичній ниві привели до розуміння необхідності вивчати фольклорну спадщину. З іншого боку, звернення до фольклору викликало прагнення займатись літературною творчістю або навпаки. Варто акцентувати увагу на тому, що звернення до фольклору слід розглядати як важливий крок на шляху утвердження національної свідомості, усвідомлення свого історичного обличчя, місця у цивілізованому світі.

Першим провів величезну роботу в галузі вивчення етнографії, що тривала майже до кінця століття, М. О. Максимович. У вступній статті до виданого у 1827 р. збірника «Малороссийские песни» він закликав вивчати поезію свого народу, його мову, підкреслюючи, що «народність» має стати головним виміром національної літератури і культури в цілому. «В сем отношении большое внимание заслуживают памятники, в коих полнее выражалась бы народность, — зазначав М. О. Максимович. — Это суть песни — где звучит душа, движимая чувством, и сказки — где отсвечивается фантазия народная»⁷.

Отже, М. О. Максимович визначив напрям вивчення народної спадщини. По суті, в цьому ключі працювали такі відомі вчені, літератори,

⁶ Горбачевский И. И. Записки: Письма. — М., 1963. — С. 13.

⁷ Максимович М. А. О малороссийских народных песнях // Собр. соч. — К., 1874. — Т. 2. — С. 440.

слов'янознавці, історики, як О. М. Бодяньський, А. О. Метлинський, М. І. Костомаров, М. А. Маркевич, І. І. Срезневський. Збирання фольклорних пам'яток було для них не механічним переписуванням та фіксацією народних пісень, дум, балад тощо. Фольклорний матеріал вони розглядали як джерело знань про минуле України і як джерело мовне. Зокрема, відомий дворянський історик М. А. Маркевич так характеризував результати своїх етнографічних пошуків: «Объездив Малороссию из конца в конец не в одном направлении, стоявши с полками не на одном месте, родившись в ней, имея в ней всех родных, собственности и, наконец зная здешний язык, я мог узнать свое отечество»⁸.

Етнографічні пісенні збірники, упорядковані М. О. Максимовичем, О. М. Бодяньським, М. А. Маркевичем, М. І. Костомаровим та іншими дослідниками першої половини XIX ст., допомагали повернути народу забуті імена багатьох видатних осіб (Підкови, Наливайка, Косинського), ознайомити його з героїчними сторінками життя середньовічної України. Значення народної скарбниці слова для вивчення історичного минулого високо цинив М. В. Гоголь. У поетизованій формі письменник так писав про красу і непройдешню цінність цих безіменних народних літописів: «Камень с красноречивым рельефом, с историческою надписью — ничто против этой живой, говорящей, звучащей о прошедшем летописи. В этом отношении Песни для Малороссии — все: поэзия и история и отцовская могила. Кто не проникнул в них глубоко, тот ничего не узнает о прошедшем быте этой цветущей части России»⁹.

Характерно, що захоплення фольклором справило позитивний вплив на формування національної літератури, її стилю, психологічного навантаження, стало основою, з якої виростав романтизм у літературі, драматургії, мистецтві. Згодом більшість шанувальників, шукачів народної пісні переходили до самостійної творчості, використовуючи народні сюжети, стиль тощо. Крім того, логічним наслідком дослідження пісенної скарбниці народу стало зростання потягу до рідного слова, до самовираження через рідну мову.

В 30—40-х роках XIX ст. розгорнулася дискусія про місце української мови в літературному процесі й історичному розвитку¹⁰. Відомий російський історик, слов'янознавець І. І. Срезневський (науковий шлях він розпочав з вивчення східнослов'янського пісенного фольклору) наголошував на тому, що українська мова — «не наречие, а язык» і має повне право на власне існування в літературі та в інших сферах духовного життя¹¹. Протягом усієї своєї наукової діяльності вчений відстоював тезу про «самостійний шлях історичного розвитку мови автохтонного населення України»¹².

Про значення української мови, її вивчення в історичному аспекті ставив питання і О. М. Бодяньський. У нарисі «Розгляд різних думок про давню мову північних і південних русів» вчений запропонував розглядати мову у нерозривному зв'язку з історією народу, як продукт самої історії¹³. Виходячи з даної тези, дослідник простежив корені української мови і доводив, що їх «потрібно шукати там же, де джерело мови північних русів та інших слов'янських народів»¹⁴. О. М. Бодяньський прагнув науково обґрунтувати спільну основу східнослов'янських мов, якою виступала мова давньоруська, закономірну еволюцію української мови (а також російської і білоруської) протягом значного історичного

⁸ Маркевич Н. А. Украинские мелодии.— М., 1831.— С. V.

⁹ Цит. за: Максимович М. А. Собр. соч.— Т. 2.— С. 456.

¹⁰ Харківська школа романтиків.— Харків, 1930.— Т. I.— С. 4, 8.

¹¹ Там же.— С. 8.

¹² Сарбей В. Г., Крюков А. В. І. І. Срезневський — історик України: (До 175-річчя з дня народження) // Укр. іст. журн.— 1987.— № 6.— С. 139.

¹³ Бодяньський О. Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов // Ученые записки Московского университета за 1835 г.— М., 1836.— Кн. X.— С. 472—491.

¹⁴ Там же.— С. 481.

відрізку часу. Історик запропонував розглядати перші ознаки процесу поділу давньоруської мови на три східнослов'янські до монголо-татарського завоювання, з кінця XII ст., а XIV ст. вважати верхньою межею цього процесу. За О. М. Бодянським, українська мова стає всенародною під впливом історичних подій, передусім, коли «іскра козацтва перетворилася в полум'я і повсюдну пожежу», під впливом національно-визвольної боротьби, економічного і політичного розвитку на Україні¹⁵.

Питання про мову, її значення на сучасному етапі (в період визвольних рухів слов'янських народів) О. М. Бодянський розробляв і пізніше — на початку 40-х років. Теоретичні засади своїх поглядів він, будучи завідувачем кафедри Московського університету, виклав у лекції «Про долю народів», де висунув тезу: «Язык есть самое искреннее нелицетворное отражение народа со всем его наличным имуществом, или, лучше, — это сам народ, олицетворяющийся в слове... Языколюбие и народолюбие есть одно и то же, одно непременно предполагает другое»¹⁶. На його думку, мова є індикатором ступеня духовного та розумового розвитку життя народу, показником висоти його освіченості та моральності. Звертаючись до студентської аудиторії, до майбутніх істориків, юристів, філологів, вчений закликав їх сприяти національно-визвольним рухам в усіх слов'янських країнах, не піднімати «противу народодвижения еще раз крестовых походов»¹⁷.

Право української мови на виділення з числа інших слов'янських мов відстоювали І. Могилівський та П. Білецький-Носенко. Зокрема, І. Могилівський дав рішучу відсіч своїм опонентам Б. Мінде, І. Доброському, Н. Гречу та іншим, які твердили, ніби українська мова — діалект польської чи російської або суміш слов'янських мов, або показували її «дикий і необработанный» та виключали «из числа образованных языков»¹⁸. Як і О. М. Бодянський, він розглядав розвиток української мови в історичному аспекті. На основі матеріалів Литовського статуту та інших документів судочинства Великого князівства Литовського (до складу якого входила Україна у XIV ст.) І. Могилівський доводив існування української мови ще у XIV—XV ст. Разом з тим дослідник писав про єдиний корінь — давньоруську мову — трьох східнослов'янських мов: російської, української, білоруської. Він заперечував тезу про домінуючий вплив польської чи татарської мови на будь-яку з цих слов'янських мов¹⁹, що в ті часи була поширеною в публіцистиці.

Питання про місце української мови — як розмовної, так і літературної — в цивілізованому світі порушувалося і в 40—50-і роки. Щодо цього варто згадати працю М. І. Костомарова «Огляд творів малоросійською мовою», публікацію М. П. Погодіна в журналі «Московитянин». Так, останній заперечував висновок І. І. Срезневського, М. І. Костомарова, О. М. Бодянського та й свої попередні погляди про самостійне існування української мови²⁰. М. П. Погодін висунув тезу, за якою малоросіяни — прийшлий народ, що зайняв спустошені землі південно-західної частини Русі після монголо-татарського нашествия. Таким чином, історик заперечував слов'янські корені українців та їх спорідненість з російським та білоруським народами.

Полеміку з М. П. Погодіним розгорнув М. О. Максимович у 9 відкритих листах, котрі надіслав до редакції журналу «Русская беседа». Щоправда, вони так і залишилися ненадрукованими. Вчений зробив спробу довести помилковість тверджень свого колеги, науково обгрун-

¹⁵ Там же.— С. 492.

¹⁶ Архів Інституту літератури АН УРСР, ф. 99, спр. 24, арк. 5—6.

¹⁷ Там же, арк. 14, 16.

¹⁸ Могилевский И. О древности и самобытности южно-русского языка // Записки о Южной Руси.— СПб., 1857.— С. 261—262.

¹⁹ Там же.— С. 273, 276—277.

²⁰ Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории.— М., 1846.— Т. I.— С. 35, 226.

товуючи власні погляди шляхом аналізу літописів, різних писемних пам'яток тощо.

В другій чверті XIX ст. передова ліберальна інтелігенція висунула завдання розвитку української літературної мови та літератури, що визначило один з головних напрямів культурного життя України. Національна літературна мова, за справедливим твердженням радянських філологів А. В. Десницької, М. М. Гухмана, Л. Н. Смирнова, — це історична реалізація самої національної мови, вона є важливим компонентом процесу формування нації. З другого боку, національну літературну мову в епоху зародження капіталістичного ладу та національно-визвольних рухів у Європі слід розглядати як «фактор і показник національного самоутвердження і розвитку національної духовної культури, як форму боротьби за національну незалежність»²¹.

На Україні формування національної літературної мови в 30—40-х роках, як зазначалося вище, відбувалося, як правило, через етнографічну діяльність. У справі збирання фольклорної спадщини, зверненні до минулого і сучасного народу, піднесенні української мови, громадянських мотивів та демократизації української літератури першість належала харківській школі романтиків, до якої відносять Л. Боровиковського, А. Метлинського, І. Срезневського, О. Шпигоцького, М. Костомарова та інших *. Романтизм — явище загальноєвропейське. Але на Україні, як і в інших країнах, він став «виявом боротьби за національну незалежність, за створення самобутньої культури»²².

Отже, саме через романтизм у літературно-художніх творах йшло усвідомлення українцями себе як нації з власною культурою, психологією, звичаями, історією.

Представники харківської школи, як правило, починали свою діяльність із збирання побутових, весільних, чумацьких, історичних пісень, дум тощо. Це привело їх до розуміння багатств народної культури, під впливом якої вони почали творити власні поетичні та прозові твори. Крім того, більшість з них прагнула писати праці у формі кобзарських дум, мовою народу, чия спадщина глибоко заповонила їхні душі. Мовний аспект у літературі став для них одним з головних предметів творчої уваги. Тому не випадково всі вони, передусім, говорили про мовні засоби творчості. Коли Л. Боровиковський, наприклад, опублікував свою поему «Кавказ», його сучасник Є. Гребінка писав так: «Боровиковский в «Кавказе» неподражаем; он облагородил язык малороссийский, представленный на суд публике г-м Котляревским в трагично-бурлацких формах»²³. Джерелом творчої наснаги поета були народні пісні. За шість років етнографічних пошуків (1829—1834 рр.) Л. Боровиковський зібрав 200 оригінальних пісень, тисячу приказок та прислів'їв²⁴.

Ідею розвитку національної літератури на народній основі втілював у життя фольклорист і поет-романтик А. Метлинський (кінець 30—початок 40-х років). Як і його попередник, учений своє головне завдання вбачав у відродженні та розвитку української літературної мови. «Українська мова, — писав він, — котрою говорили перші наші літописці..., українсько-руська мова, на котрій в думках оспівували наші батьки своє життя і славу України..., українсько-руська мова... з дня на день забудеться і умовкне... Не може бути і те, що в добі маловаження українсько-руської мови проснеться для неї любов. Хто ж збереже, як

²¹ Смирнов Л. Н. О языковом аспекте формирования наций // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. — С. 99—100.

* Необхідно зазначити, що першими (ще у 20-х роках) до народної тематики звернулися П. П. Гулак-Артемовський, І. П. Котляревський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.

²² Історія української літератури. — К., 1987. — Т. I. — С. 213—214.

²³ Харківська школа романтиків. — Т. I. — С. 89.

²⁴ Історія української літератури у 8 томах. — К., 1967. — Т. 2. — С. 250.

добрий син, порох своїх батьків, щезаючі останки українсько-руського слова?»²⁵. Ці свої уболівання він відтворив у вірші «Рідна мова».

Для збереження української мови А. Метлинський вирішив збирати перлини усної народної творчості. В 1839 р. він видав збірник «Думи і пісні та ще дещо». Основна тема, до якої звернувся поет,—славне минуле України, оспіване кобзарями. До речі, більшість своїх віршів, балад він також написав у формі кобзарських дум.

Фольклорна спадщина народу полонила молоду ліберальну інтелігенцію на Україні і протягом 30—60-х років стала основою романтичного напрямку в літературі. Проте послідовники романтизму, звертаючись до історичного минулого, селянського побуту та звичаїв, не ставили за мету розібратися в суті соціальних суперечностей, притаманних першій половині ХІХ ст.

Культурно-літературний рух на Україні 30-х років пов'язаний з іменем видатного російського історика і слов'янознавця І. І. Срезневського. Будучи ще студентом Харківського університету, він очолив літературно-етнографічний гурток, до якого увійшли молоді люди дворянського походження: А. Г. Шпигоцький, І. В. Розковшенко, брати Ф. С. і О. С. Євельські та інші. Їх «об'єднувала любов до літератури та прагнення вивчати історію України»²⁶. Члени гуртка переважно збирали народні думи, перекази, пісні та засвоювали нові літературні жанри. Вони не створювали нові теорії, не прагнули генерувати нові ідеї, а лише популяризували європейський романтизм на національному ґрунті. Гуртківці підготували і видали «Український альманах» та 6 збірників «Запорожской старины». Якщо в Росії видання подібних праць у цей період було явищем досить поширеним, то на Україні цю справу, безперечно, вперше започаткував гурток Срезневського. Молоді видавці головне своє завдання вбачали у тому, щоб надати альманахові та «Запорожской старине» місцевого, національного колориту, опублікувати цікавий матеріал для дослідників історії України. На сторінках цих видань друкувались уривки з «Історії Русів» та козацьких літописів, народні перекази про селянсько-козацькі повстання та їх героїв — Наливайка, Лободу, Косинського, Остряницю; матеріали про боротьбу українського народу проти турецьких та кримських завойовників і думи про історичних осіб часів визвольної війни 1648—1654 рр., про гетьманство І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Мазепи тощо.

Вихід у світ перших книг «Запорожской старины» став переломною подією в українській суспільній думці. Вони збудили інтерес широких кіл громадськості до вивчення історії краю, підняли значення ідеї народності. Видання «Запорожской старины» започаткувало нову тенденцію — фольклорно-історичну теорію в літературі та історичній науці. Ці збірники дістали високу оцінку сучасників М. О. Максимовича, М. В. Гоголя, М. І. Костомарова, А. Метлинського та інших²⁷. У радянській історичній науці «Запорожская старина» оцінюється не тільки як важливе явище в літературі та фольклористиці, але й як важливий історіографічний факт²⁸.

Історичні коментарі, нариси І. І. Срезневського про козацтво значною мірою ґрунтовані на першоджерелах: козацьких літописах, спогадах сучасників тощо й становлять науковий інтерес і нині. Крім того, діяльність гуртка І. І. Срезневського дала поштовх для створення ряду літературно-історичних альманахів на Україні («Києвлянин» М. О. Мак-

²⁵ Метлинський А. Думки і пісні: Замітки про українсько-руську мову.— Львів, 1887.— С. 16—17.

²⁶ Срезневский В. И. Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского (1833—1839).— СПб., 1898.— С. 3.

²⁷ Харківська школа романтиків.— Т. І.— С. 52.

²⁸ Дзира Я. І. Творець «Запорожской старины»: До 155-річчя з дня народження І. І. Срезневського // Укр. іст. журн.— 1967.— № 6.— С. 188—189; Крюков А. В., Сарбей В. Г. Ще раз про «Запорожскую старину» І. І. Срезневського // Народна творчість та етнографія.— 1978.— № 6.

симовича, «Сніп» і «Український новорічник» О. О. Корсуна, «Молодик» І. Є. Білецького, «Очерки России» В. В. Пасека)²⁹. В другій половині 30-х років у Харкові виникли нові етнографічні та літературні гуртки, які також займалися збиранням народного епосу. Їх членів, за словами М. І. Костомарова, об'єднувала «ідея відродження малоросійської мови і літератури»³⁰. Сам М. І. Костомаров входив до харківської школи романтиків. Він першим запропонував розглядати народну скарбницю слова як прояв соціальної та політичної історії, етнічної (національної) свідомості. Інтерес до фольклору з боку М. І. Костомарова, за його ж свідченням, пробудили збірки українських пісень, підготовлені М. О. Максимовичем, російських пісень І. Сахарова та його знайомство з І. І. Срезневським. Щодо останнього колишній студент Харківського університету писав: «Вообще сближение мое с этим человеком сильно содействовало моему стремлению к изучению малороссийской народности»³¹. Матеріали, зібрані М. І. Костомаровим під час подорожей по Харківщині та Полтавщині (1838—1840), були використані в його літературній діяльності та для дисертаційного дослідження на тему «Про історичне значення російської народної поезії». Історик запропонував чотири основні напрями вивчення фольклору: 1) літописи подій як джерело зовнішньої історії; 2) як джерело внутрішньої історії про побут, громадське життя, звичаї; 3) як матеріал з історії мови; 4) як «пам'ятники народного світогляду: його поглядів на себе і на все, що його оточує»³².

Такий різноплановий погляд на фольклор дав можливість М. І. Костомарову відтворити різні епохи в історії Росії та України, зокрема дохристиянський період східних слов'ян, ранній козацький період та ін., що не знайшли відображення або слабо відображені в писемних джерелах.

Вчений переконливо довів, що епос, легенди, історичні пісні — це скарбниця знань народних мас про своє історичне минуле, показник усвідомлення спільності історичної долі представниками певного етносу. І, безумовно, оспіване минуле в художніх образах, як вважав М. І. Костомаров, сприяло розвитку національної свідомості.

Доба харківської школи романтиків, як прийнято вважати в радянській історіографії, завершилася на початку 40-х років. Але, очевидно, недоцільно говорити про її остаточне зходження з літературного процесу. Це пов'язано швидше з розквітом етнографічної діяльності, закріпленням романтизму в літературі, що охопив значну частину інтелектуальних сил України в пізнішу добу. Найвидатнішим їх представником був М. І. Костомаров, який продовжив свої етнографічні студії і після переїзду з Харкова до Києва.

Об'єктом його інтересу, крім козацьких часів, стали пісні Київської Русі дохристиянського періоду. У 1846 р. на основі своїх пошукових матеріалів учений розпочав читання курсу лекцій у Київському університеті на тему «Слов'янська міфологія», в яких він використовував також пам'ятки російського, чеського, словацького, польського, хорватського фольклору, збірники своїх колег — Колара, Ганкуша, Сахарова, Шафарика та інших. Висновки дослідника про спільність побуту, звичаїв, світогляду, міфології всіх слов'ян у давні часи лягли в основу його концепції про майбутнє конфедеративне влаштування слов'янських народів. Розуміння М. І. Костомаровим і його сучасниками місця фольклору у розвитку національної самосвідомості, в свою чергу, було показовим фактом її зростання в структурі суспільної психології 30—40-х років XIX ст.

²⁹ Харківська школа романтиків.— Т. І.— С. 32.

³⁰ Автобіографія Н. І. Костомарова.— СПб., 1890.— С. 36.

³¹ Там же.— С. 28—29.

³² Етнографічні писання Костомарова // Записки б. Українського наукового товариства в Києві.— К., 1930.— Т. 35.— С. 8.

Серед шанувальників народної культури особливе місце належить відомому історикові, етнографові й поетові М. А. Маркевичу, який, за визначенням сучасників, був «невтомним і добросовісним дослідником побуту України»³³. Любов до своєї землі, до українського народу, до його слова стала основним рушієм багаторічної копіткої пошукової роботи вченого. У 1831 р. М. А. Маркевич видав збірник «Украинские мелодии», куди увійшли і його власні вірші, написані під впливом народних пісень. У 1840 р. в новому збірнику «Народные украинские напевы» він опублікував також ноти 150 дум, пісень, вертепних хорів³⁴. Збирати і записувати обряди, звичаї, пісні селян М. А. Маркевич продовжував і в 40—50-ті роки під час службових подорожей по Київщині, Полтавщині, Чернігівщині. Однак йому не вдалось більше опублікувати результати своєї небуденної праці. Лише 1860 р. завдяки зусиллям друзів побачила світ остання праця вченого «Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян». Микола Андрійович прагнув показати духовну велич народної культури, її невичерпні можливості. У власних поетичних творах («Весна», «Русалка», «Івана Купала», «Перелетные звезды», «Добрый домовой») він хотів утвердити в літературі народну культуру слова, моралі, взаємовідносин. Його історичні твори пройняті громадянським звучанням; в них дослідник ставив, по суті, питання про майбутнє українського народу, його мову, культуру. Зокрема, у вірші «Украина» М. А. Маркевич, оспівуючи славетні імена Войнаровського, Наливайка, Сагайдачного, Хмельницького, Палія, запитує:

Не в памяти ль вашей величие смелых...
И что же! Навеки те дни миновали?
Ужель среди обширных Украины стран
Не может воскреснуть Федор Богдан?³⁵

Таким чином, поет звертався до молодого покоління 30—40-х років, якому належало розвивати українську культуру, пробудити національну свідомість, поживавити національно-визвольний рух.

Проте необхідно зазначити, що М. А. Маркевич був далеким від того, щоб віддавати перевагу тільки українській фольклористиці, мові тощо. Його наукові та суспільні інтереси були значно ширші, про що свідчило, зокрема, листування вченого з О. М. Бодянським. «Теперь собираю, — писав він, — еще чешские, иллирийские, словацкие, польские, кракузские; галицкие я имею в числе 200, и все это я хочу потом издать под азбучным порядком вместе с московскими, тверскими, нижегородскими, саратовскими, не стесняясь в различии наречий, а только указывая в оглавлении, какой нации напевы... Весьма важно здесь будет видно родство народных музыкальных идей»³⁶.

Звернення до фольклору та культурної спадщини інших народів було характерним для більшості етнографів, літераторів, науковців, які працювали на Україні. В архівах О. М. Бодянського, наприклад, зберігалися рукописні збірники польських та білоруських пісень³⁷. П. Куліш, А. Метлинський, Л. Боровиковський, В. Руданський та інші перекладали твори В. Шекспіра, Д. Байрона, А. Міцкевича, Гомера³⁸. Між іншим, інтерес до усної народної творчості — явище, притаманне для суспільного і культурного життя не тільки тогочасної України, а й для народів Центральної, Південної і Східної Європи, що вели боротьбу за політичну незалежність та відновлення своєї державності (Греція, Чехія, Словаччина, Польща, Сербія, Угорщина та ін.).

³³ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич (1804—1860).— Л., 1987.— С. 88.

³⁴ Там же.— С. 82—83.

³⁵ Маркевич Н. А. Украинские мелодии.— С. 39—40, 60.

³⁶ Косачевська О. М. М. А. Маркевич і його роль у зміцненні зв'язків російської та української фольклористики // Народна творчість та етнографія.— 1979.— № 5.— С. 59—60.

³⁷ Архів Інституту літератури АН УРСР, ф. 99, спр. 187.

³⁸ Там же, ф. XVIII, спр. 63.

В 40-ві роки вивчення фольклорної спадщини на Україні стало сферою наукового (або любительського) пошуку значної частини інтелігенції. Серед неї виділялися такі відомі літератори, науковці, громадсько-політичні діячі, як М. М. Білозерський, М. А. Маркевич, П. О. Куліш, О. В. Маркевич, О. Стороженко, Х. Купрієнко, З. Доленга-Ходаківський (який записував пісні на Волині, Поділлі, Галичині), С. Руданський, М. О. Максимович, О. і Ф. Бодянські, П. Лукашевич, В. Залеський та ін. Як правило, вони використовували для запису фольклорних творів тодішню російську абетку і таким чином відтворювали живе звучання українського народного слова. Проте не всім вдавалося опублікувати результати своєї праці (зокрема С. Руданському, Ф. Бодянському і його брату — видатному слов'янознавцю та історику О. Бодянському). Так, в архівах останнього виявлено рукопис збірника «Українські пісні», в якому 1600 пісень різного характеру (козацькі, весільні, побутові, релігійні тощо).

Про зростання інтересу до народознавства красномовно свідчили матеріали періодичних журналів та альманахів «Сніп», «Український новорічник», «Ластівка», «Молодик», що виходили на Україні у 40-і роки, а також «Очерки России» і «Чтения в Обществе истории и древностей российских», які видавалися у Москві та Петербурзі. На сторінках двох останніх періодичних видань публікувалися матеріали з історії України, зокрема наукові праці з фольклористики. Особлива роль у пропагуванні народознавства на українській основі належала «Чтениям», що виходили під редакцією О. М. Бодянського. У листі до І. Сахарова видавець так писав про необхідність розробок з історії та етнографії України: «Південна і Західна Русь — ось поле, яке в нас мало оброблене, хоча такої безмежної важливості для нас. Для першої працею майже в кожній книзі свого журналу»³⁹.

У процесі становлення національної свідомості, зародженні національно-визвольного руху літературі (а також історичній науці) й культурі в цілому належала роль своєрідного ідеологічного «організатора» цього процесу^{39а}. Але у 30 — на початку 40-х років література ще не ставила питання національно-визвольного характеру. В художньому слові прозаїків та поетів романтичного напрямку в основному пропагувалася ідея самотності українського народу та його культури. Більшість з них у своїй творчості використовували сюжети, мотиви з народної фольклорної тематики чи з життя селян, козаків та козацької старшини. Такими є балади П. Гулака-Артемовського, Л. Боровиковського, С. Олександрова, К. Думитрашка, поеми та вірші М. Костомарова, М. Петренка, В. Забіли, О. Афанасьєва-Чужбинського, прозові твори Є. Гребінки, М. Гоголя, Х. Купрієнка, Г. Квітки-Основ'яненка та ранні твори П. Куліша. Практично у літературі того часу не порушувалися соціальні проблеми.

Проте поряд з абстрактно-романтичним, етнографічно-фантастичним напрямом в українській літературі даного періоду з'являлись і твори громадсько-політичного спрямування. Як правило, це поетичні чи прозові праці на історичну тематику. Патріотичне звучання мала поезія А. Метлинського, О. Шпигоцького, М. І. Костомарова, М. М. Макаровського («Полтавська могила»), Я. Г. Кухаренка («Харко, запорозький кошовий»), О. М. Бодянського («Епіграфія Богдану Хмельницькому», «Кирилові Розумовському»). Варто назвати і представників польсько-української школи, в поезії яких звучали громадсько-політичні мотиви щодо України. Це — О. Гроза («Перша покута Залізняка»), Т. Падура («Українки»).

³⁹ Ясенчук А. Ю. Роль О. Бодянського у висвітленні історії української культури на сторінках наукової періодики // Народна творчість та етнографія.— 1979.— № 5.— С. 47.

^{39а} Мильников А. С. Культура и национальное самосознание народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху национального возрождения // Сов. славяноведение.— 1974.— № 4.— С. 83.

В основному в ліриці простежується тенденція відтворення історичної правди, оспівувалися героїчні події та славетні борці за свободу українського народу. У центрі уваги перебувала історія Запорізької Січі з притаманною їй демократичною, республіканською організацією. Для кріпосної України та Росії XIX ст. в роки миколаївської реакції Січ залишалася чи не єдиним уособленням свободи і волелюбства. На Запоріжжя прибували селяни і козаки з усіх кінців України, щоб стати на захист батьківщини від поневолення з боку Кримського ханства, Туреччини, шляхетської Польщі. І у цій боротьбі перепліталися політичні, релігійні та національні проблеми. Проте найболючішим було питання етнічної незалежності, право на існування серед інших народів Європи. Тому героями поем 30—40-х років були видатні політичні діячі, як наприклад, Богдан Хмельницький, відважні ватажки народних повстань—С. Наливайко, Харко, М. Залізняк.

У відтворенні історичних реалій знаходили відображення настрої і світоглядні засади поетів, їхнє бачення історичної перспективи, прагнення та потаємні думки. В цьому плані становить інтерес анонімна поема «Богдан Хмельницький». В основу її сюжету покладено діяльність «визволителя Малоросії» в перші роки визвольної війни, коли Хмельницький піднімав козаків на боротьбу проти поневолювачів українського народу.

В його вуста автор вкладає звернення до співвітчизників, у якому докоряє їм за інертність у вирішенні долі країни і висловлює свої сподівання на майбутній щасливий час:

«Украинец! примиришь с судьбою!
Бог жребий смертного блюдет.
Верь: над родной твоею страной
Вновь солнце счастья взойдет!»⁴⁰

Автор поеми значну частину твору присвятив описові зустрічі Б. Хмельницького з різними верствами населення у Києві після його переможних походів у 1648 р. Він наголосив на високій оцінці народом перемог «спасителя»:

«Ты от позора нас избавил,
Ты родину свою прославил,
Отсель, да будешь ты: Богдан!»⁴¹

Цим автор хотів показати сучасникам, які уболівають за долю України, що лише власними діями можна підняти велич своєї вітчизни.

Разом з тим поезії 30 — початку 40-х років не властивий оптимістичний напрям. Навпаки, вона переважно була пройнята смутком і безнадійністю. Особливо це характерне для творчості А. Метлинського, О. Шпигоцького, М. Костомарова, А. Маркевича. Ось що, наприклад, писав М. І. Костомаров про часи гетьманщини:

«Вперед і взад, все тільки лихо баче,—
І вдень і вніч Україна наша плаче»⁴².

Сама ж Україна в поезії 30 — початку 40-х років ніби відійшла у минуле, існує лише в спогадах про героїчні події, в думках бандуристів, у піснях селянства. Проте подібний песимізм не означав відречення і забуття свого роду, свого народу, його історії, культури. Це був своєрідний, хоча й пасивний, заклик відродити колишню могутність українського народу, його слово та культуру.

⁴⁰ Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.— К., 1899.— С. 86.

⁴¹ Там же.— С. 89.

⁴² Цит. за: Історія української літератури.— Т. 2.— С. 279.

У прозових творах Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Х. Кухаренка та й М. Гоголя, який писав на українську тематику, в основному відображена боротьба за українську мову та демократизацію літератури.

Утвердження національної мови в літературі багатьох народів Європи, що боролися за незалежність, слід розглядати як важливий фактор національно-визвольного руху, показник національно-етнічної свідомості та розвитку культури. Частина літераторів на Україні у 30—40-ві роки стала писати українською мовою (хоча деякі з них продовжували писати російською мовою на українську тематику). Певний внесок у розвиток української літератури зробили й представники російської інтелігенції П. Шаліпов, І. Кульжинський, А. Погорельський, О. Сомов.

Класиком українського слова в новелістиці в цей період прийнято вважати Г. Квітку-Основ'яненка. Поряд з фантастично-романтичним напрямом для його творчості характерне реалістичне зображення життя селянства. Письменник прагнув передати не тільки етнографічні елементи побуту українських селян, але й їх психологію, взаємовідносини та світогляд. У 40-і роки дедалі більше письменників зверталися до української народної чи історичної тематики. Деякі з них займалися обробкою фантастичних мотивів народних легенд, казок (Л. Боровиковський), під впливом народного фольклору створювали власні збірки (М. Костомаров, О. Бодянський, П. Куліш) чи пробували сили у новелістиці етнографічно-побутового характеру (Х. Купрієнко, П. Куліш, Є. Гребінка, М. Вовчок). Звернення літераторів до народознавства мало велике значення в суспільному та культурному житті України другої чверті XIX ст. Були порушені проблеми існування української літературної мови, самої літератури, національної свідомості.

Разом з тим погляди дворянської і різночинної інтелігенції спрямовувалися до неповторної культурної спадщини селянства і його багатій історії. Все це згодом змусило її передових представників замислитись і над соціальним становищем народу, зокрема найбільш наболілою проблемою — кріпосним правом. З'явилися перші твори, де переважав соціальний аспект у зображенні життя селянства. До них слід віднести повість Г. Квітки-Основ'яненка «Гаркуша» («Український альманах», 1831 р.), Є. Гребінки «Кулик» (альманах «Утренняя заря», 1841 р.), незакінчену повість М. Костомарова «Панич Наталич», ранні оповідання Марка Вовчка, М. Шашкевича, Ю. Федьковича. Це були перші кроки у напрямі до реалізму в літературі, який наприкінці 40—50-х років набрав силу. У творах реалістичного спрямування найбільш повно відображені соціальні суперечності. Разом з тим у них рельєфно прослідковується національне питання. До того ж у реалістичній прозі та поезії 40—50-х років проблема національного відродження порушувалася гостріше, ніж у попередні роки.

Письменники романтичного напрямку прагнули не тільки шляхом створення етнографічно-побутових, фантастично-абстрактних сюжетів, але й на основі тогочасних чи історичних реалій проводити ідею народності, утвердити права національної української культури, мови. Такими стали перші історичні романи П. Куліша «Михайло Чарнишенко» і «Чорна рада».

Важливим кроком у розвитку історичної та національної самосвідомості у 30—40-і роки можна вважати вивчення літописів та збирання архівних джерел. У цей час розпочалось археографічне дослідження козацьких літописів Граб'янки, Величка, Самовидця, «Історії Русів», які дедалі ширше використовувалися при написанні історичних праць. Збирання українських пам'яток розпочали ще в перших десятиліттях XIX ст. російський археограф П. М. Строев, професор М. Ф. Берлінський, митрополит київський Є. Болховітінов. Наприкінці 20-х — у 30-і роки М. О. Максимович і Є. Болховітінов зробили перші спроби органі-

зувати історичні товариства для дослідження історії України. У 1835 р. вчені Києва створили так званий Тимчасовий комітет для досліджень старовини (під керівництвом Є. Болховітінова і М. І. Мурзакевича), діяльність якого не обмежувалася церковно-клерикальною та монархічною тематикою⁴³. Він сприяв створенню археологічного музею (1837 р.) та Тимчасової комісії для розбору давніх актів (1843), куди увійшли М. О. Максимович, В. Ф. Домбровський, Н. Д. Іванішин⁴⁴.

Крім того, у лютому 1839 р. почало діяти Одеське товариство історії і старовини. Київська комісія і Одеське товариство у 40-і роки розгорнули діяльність по збиранню та публікації писемних джерел, виявлених у приватних колекціях, архівах монастирів різних регіонів України, Бессарабії тощо⁴⁵. Ці матеріали стосувались, як правило, національно-визвольної та релігійної боротьби українського народу у XV—XVII ст., кріпосницьких відносин, історії братств, політичного життя у польський період⁴⁶. Археографічна пошукова робота дала можливість відкрити у Києві архів давніх актів та архів у Чернігові. З іншого боку, на її основі здійснювалося наукове дослідження історії України, що сприяло утвердженню української історичної науки, яка набувала важливого суспільно-політичного значення у справі розвитку національної свідомості.

Отже, в культурному процесі 30—40-х років XIX ст. на Україні чітко простежуються національно-визвольні тенденції. Особливо важливим моментом є поява нових рис у розвитку етнічної свідомості — усвідомлення себе в історичному розвитку як нації. Самосвідомість українців як окремої етнічної спільності у концентрованій формі проявилася передусім у суспільній діяльності та творчості передової дворянської і різночинної інтелігенції. Характерним наслідком цього явища стало звернення дворянства до народної, селянської культури, що, в свою чергу, зумовлювало демократизацію суспільної думки та розуміння значення національного буття українського народу. Передові представники інтелігенції почали усвідомлювати не тільки цінності духовних витворів народної культури, а й себе як частку народу. Все це свідчило про зрілість світогляду української інтелігенції (що, зрештою, було притаманне духовній еліті будь-якого народу). Становлення українського національно-визвольного відродження розвивалося не осібно, а у руслі розвитку суспільства тієї епохи. Подібне піднесення переживали й інші народи — білоруський, російський, сербський, угорський, чеський, болгарський та ін. Саме на цьому базувалися культурні зв'язки видатних діячів слов'янського світу, а також взаємні пошуки розв'язання національного питання.

Одержано 22.05.90.

В сообщении раскрывается один из этапов становления украинской нации, в частности уделено основное внимание такому важному феномену данного процесса, как общественное, национальное сознание. Освещается утверждение этносоциального сознания через этнографическую, литературную и историко-научную деятельность прогрессивной украинской интеллигенции.

⁴³ Марченко М. І. Українська історіографія.— К., 1959.— С. 169—171.

⁴⁴ Там же.— С. 172—173.

⁴⁵ Славяноведение в дореволюционной России.— М., 1880.— С. 244—245.

⁴⁶ Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834—1884).— К., 1979.— С. 18—19.